

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

О. Дубас

У статті досліджуються механізми політичного маніпулювання та наслідки його застосування. Окрема увага приділяється проблемі протидії політичному маніпулюванню, оскільки для української демократії використання різноманітних «чорних» виборчих технологій є особливо небезпечним.

Ключові слова: *політичне маніпулювання, керування масовою свідомістю, виборчі технології, чорний піар, театралізація політики.*

The author of the paper researches the mechanisms of political manipulating and the consequences of its using. He also gives attention to the problem of resistance to political manipulating, because using different «black» election technologies is particularly dangerous for Ukrainian democracy.

Keywords: *political manipulating, mass consciousness control, election technologies, black PR, theatricalizing of politics.*

У сучасному інформаційному суспільстві різко зросли можливості застосування технологій інформаційного обману у сфері політики. Це пов'язано не тільки з появою високоефективних технічних засобів і наукових методів впливу на людей, а й з руйнуванням переважно стихійних, неконтрольованих владою традиційних общинних, церковних, сімейних, родинних, сусідських та інших комунікацій, що обмежують можливості маніпулятивного впливу мас-медіа. Тому не випадково теорія й практика політичного маніпулювання одержали досить глибоку наукову розробку й широке практичне застосування. Зокрема, у науковій літературі приділяється багато уваги негативному впливові інформаційних інститутів на демократію, і, насамперед, за допомогою політичного маніпулювання. Мова йде про те, що домінування в діяльності політичної влади методів маніпулювання може призвести до якісного переродження політичного устрою при збереженні

ним зовні демократичної оболонки. Така модель суспільства, яка вимальовується в деяких країнах у результаті посилення маніпулятивних тенденцій, ще не знайшла чітких обрисів. Вона має багато в чому гіпотетичний характер і поки не одержала однозначної назви. Одні автори називають її «медіократія», інші – «інформаційний фашизм», треті – «інформаційний тоталітаризм» [1].

Серед публікацій, присвячених різним аспектам політичної комунікації, особливо варто виділити роботи Б. Берельсона, Ж. Бодрийяра, Р. Дентона та Г. Вудворта, Дж. Гербнера, Е. Кемпбелла, П. Лазарсфельда, Г. Лассуелла, У. Ліппмана, У.Р. Неймана, Л. Пая, К. Поппера, П. Шампаня, Р.-Ж. Шварценберга та ін. Ці наукові дослідження містять значний теоретичний і практичний матеріал для розуміння процесів інформаційного впливу на свідомість людей, зміни їхніх політичних установок, думок і поведінки, сприйняття різними аудиторіями політичних медіа-образів.

Серед російських дослідників, які займаються проблемами політичного маніпулювання, необхідно відзначити Р. Ф. Абдєєва, Г. В. Грачова, С. Г. Кара-Мурзу та ін.

До числа вітчизняних авторів, чиї праці присвячені проблемам впливу на індивідуальну й масову свідомість, відносяться цікаві роботи Л. Кочубей, В. Недбая, В. Коляденка, Г. Почепцова та ін.

Аналіз ступеня розробленості проблеми свідчить, що в основному дослідники проблем політичного маніпулювання захоплені дослідженням механізмів такого маніпулювання та наслідків його застосування. У той же час поки ще не так багато значних наукових праць, у яких приділялася б увага протидії політичному маніпулюванню. Цей аспект дослідження є дуже важливим, тому що, наприклад, для молодого української демократії використання різноманітних сумнівних, а часом і відверто «чорних» виборчих технологій є особливо небезпечним. Як показує суспільно-історична практика, суб'єкти політики (держава, еліти, партії, ЗМІ) поряд з інформуванням, освітою, залученням громадян до участі в політичному процесі, все більше схильні до використання маніпулятивних методів і технологій, прихованого керування масовою свідомістю й поведінкою громадян.

Так, наприклад, у 2004 р. голова Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова й інформації, член партії БЮТ Микола Томенко звернувся з депутатським запитом до генерального прокурора України з проханням перевірити інформацію про

зловживання службовим становищем з боку прем'єр-міністра України Віктора Януковича. У своєму запиті він просив ГПУ провести перевірку зазначених фактів порушення законодавства України, свідомого маніпулювання суспільною свідомістю й вжити всіх передбачених законом заходів прокурорського реагування для притягнення винних до відповідальності. Зокрема, депутат повідомив, що «останнім часом на території України поширюється агітаційна продукція кандидата на пост президента України Віктора Януковича, прем'єр-міністра України». На думку М. Томенка, В. Янукович для отримання особистої вигоди використовує результати діяльності органів державної влади. «Таким чином, - вважає депутат, - В. Янукович, використовуючи своє службове становище, вдається до маніпулювання суспільною свідомістю з метою формування позитивної суспільної думки про нього як про кандидата на пост Президента України. Такі дії Прем'єр-міністра України можна розцінювати як навмисне, з корисливими мотивами, зловживання владою всупереч інтересам служби. Відповідальність за здійснення таких дій передбачена статтею 364 Кримінального кодексу України (зловживання владою або службовим становищем)». Як вважає М. Томенко, такі дії Прем'єр-міністра України дуже шкодять виборчим правам громадян, що охороняються законом [2].

У 2009 р. ситуація повторюється. Знову наближаються вибори президента України. Також прем'єр-міністр використовує службове становище для маніпулювання суспільною свідомістю задля формування позитивної суспільної думки. Також поширюється агітаційна продукція прем'єра як кандидата на найвищу посаду держави. Так само з метою передвиборної агітації використовуються результати діяльності державних органів. Тільки прізвище у прем'єр-міністра вже інше.

На жаль, в українському суспільстві поки ще не створено захисних механізмів від такої активності. Маніпулювання свідомістю електорату може призвести до формування негативного ставлення громадян до самого інституту виборів, втрати довіри й поваги до виборчого законодавства, зниження явки виборців. Застосування технологій «чорного піару» нерідко є причиною скасування результатів голосування, зриву виборів. Використовуючи брудні технології, найсильніші кандидати втрачають можливість бути обраними та гідно працювати, а представницькі органи влади формуються нечесним шляхом [3].

Крім того, факти маніпулювання з боку засобів масової інформації, використання їх для здійснення спеціальних інформаційних операцій, необ'єктивність і упередженість у висвітленні суспільно-політичних подій ведуть до падіння довіри й до ЗМІ з боку населення. У зв'язку з цим можна згадати знамените зауваження Н. Лумана, яким він починає свою книгу «Реальність засобів масової інформації»: «Усе, що ми знаємо про наше суспільство й навіть світ, у якому живемо, ми знаємо через засоби масової інформації... І, навпаки, ми знаємо так багато про засоби масової інформації, що нездатні їм довіряти як джерелу інформації» [4].

Слід зазначити, що політичне маніпулювання небезпечне (або корисне) не стільки саме по собі, скільки тим, що «запускає» потужні матеріально-енергетичні процеси, керує ними. Як вважає О. Шипова, система маніпулювання свідомістю впливає як позитивно, так і негативно, однак при охопленні великої кількості людей може призвести до масового перекрученого бачення світу і, як наслідок, до непередбачених дій людей, що є загрозою суспільній безпеці та самозбереженню суспільства в цілому [5].

Деякі автори розділяють поняття «маніпуляція» і «маніпулювання». Так, наприклад, на думку О. Шипової, маніпуляція фіксує факт безпосереднього впливу на свідомість людей, їхнього почуття, волю, психічний стан. Тобто маніпуляція - це формування штучних потреб і мотивів, емоційного налаштування, що змінюють поведінку в інтересах ініціатора маніпулятивного впливу. Під поняттям «маніпулювання» розуміється процес впливу за допомогою певних засобів на свідомість, почуття, психіку, волю людини з метою зміни її стереотипів мислення й поведінки. В умовах сучасного суспільства маніпулювання стає особливим видом діяльності, набуваючи статусу багатоактного циклічного процесу [6].

Маніпуляція - це прихований вплив, що не повинен бути поміченим. Якщо ж спроба маніпуляції розкривається, стає відомою, маніпуляція зазвичай припиняється. Природа маніпуляції розкривається через подвійний вплив - разом з повідомленням, яке посилається відкрито, маніпулятор відправляє адресатові «закодований» сигнал, сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить у його свідомості певні емоційно забарвлені образи, які потрібні маніпулятору. Отже, мистецтво маніпуляції полягає у тому, щоб

направити процес уяви людини в потрібне русло і та не помітила прихованого емоційного впливу [7].

Що стосується поняття «політичне маніпулювання», то воно має тлумачення в широкому й вузькому розумінні. У широкому розумінні, політичне маніпулювання являє собою будь-які дії, ініціатори (суб'єкти) яких потай переслідують цілі, у корені розбіжні з офіційно проголошуваними. Воно включає, в першу чергу, інституціонально-фінансове маніпулювання, здійснюване за допомогою різноманітних недемократичних норм і регламентацій, тенденційної «нарізки» виборчих округів, непропорційного розподілу фінансових засобів й ефірного часу тощо, та маніпулювання політичною свідомістю [8].

У вузькому розумінні, політичне маніпулювання - це приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей, аби примусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам. Як показує практика, в основі будь-якого маніпулювання лежать неправда й обман, причому не заради благих цілей, а задля користі. Вимагаючи більшої гнучкості в політиці, маніпулювання як спосіб соціального управління має для його суб'єктів певні переваги порівняно з силовими й економічними методами панування. Воно здійснюється непомітно для керованих, не спричиняє прямих жертв і крові та не вимагає великих матеріальних витрат. Будь-яке маніпулювання зазвичай використовується при розбіжності або явному конфлікті інтересів керівних (або тих, хто претендує на це) і керованих [9].

Суть політичного маніпулювання міститься в його здатності «точково» контролювати соціальні процеси, впливати на параметри, які набагато вищі за саму керуючу інформацію.

Особливостями політичного маніпулювання у виборчих кампаніях в Україні є: обмеження електоральної конкуренції, здійснення контролю правлячою групою над основними інформаційними потоками й політичним фінансуванням; систематичне використання державного апарату в проведенні виборчих кампаній (адміністративний ресурс); використання прийомів дезінформації (висування двійників, імітація дій від імені конкурентів, імітація небажаної підтримки конкурентів, перехоплення гасел опонентів) тощо. Характерним прикладом чергової «чорної» технології політичного маніпулювання (досить примітивної) у процесі президентської виборчої кампанії в Україні стала поява кандидата в президенти на прізвище Протівсіх.

Ще одна особливість політичного маніпулювання в сучасну епоху полягає в тому, що зараз під час проведення інформаційного протиборства часто незрозуміло, яка ж саме інформація є істинною. Наприклад, за радянських часів люди чітко знали, що є радянська й зарубіжна пропаганда. Вплив на людину був точно позиціонованим. Зараз на суспільну свідомість впливають безліч джерел, що діють в інтересах влади, різних політичних сил, політиків, політичних експертів й ін.

Описати всю сукупність сучасних способів маніпулювання неможливо, оскільки вони дуже різноманітні і передбачають цілу гаму спеціальних прийомів, методів і технологій. Серед найпоширеніших: систематичне навіювання соціальних міфів, підтасування фактів, поширення неправди й наклепу, фрагментація інформації та її тенденційне коментування, а також використання спеціальних методів формування ілюзорної свідомості («напівправда», «наклеювання ярликів», «перенесення чужого авторитету», «спіраль умовчання» тощо), показ на телебаченні неугодних політиків у непривабливих ракурсах, використання для компрометації супротивників монтажу кадрів, який спотворює реальність, застосування витончених маніпулятивних електоральних технологій тощо. Так, наприклад, один із найпоширеніших прикладів - «фігура умовчання»: повідомляється, що кандидат притягувався до суду, але нічого не говорить про суть і час правопорушення. Ретельно дозована інформація може істотно спотворити уявлення виборців про кандидатів і їхні програми.

Як показує українська практика виборів усіх рівнів, більшість виборчих стратегій і відповідних тактичних прийомів впливу на електорат базуються на маніпуляційному впливі та націлені на формування іміджів і контріміджів кандидатів. Реальної конкуренції виборчим програмам не існує. Це пояснюється тим, що за плечима кандидатів і партій немає реальних і конкретних справ, завдяки яким вони могли б себе рекламувати. А значить, використовуються технології політичного маніпулювання.

Головне - вселити потрібний образ у свідомість і підсвідомість, викликати симпатію (або антипатію) до конкретного кандидата, конкретної платформи. Розрахунок навіть у «чистих» технологіях робиться на маніпулювання почуттями виборців, їхніми страхами та надіями, на ірраціональні мотиви голосування. Таким чином, можна говорити про тенденції театралізації політики.

Безумовно, цей процес відбувається й у західних країнах. Однак, там він не порушує засад демократії й рівня легітимності різних владних інститутів, які формуються на основі виборів. Але те, що не становить загрози для стабільних політичних систем і благополучних суспільств, може зіграти фатальну роль для нестійких систем і кризових суспільств. Театралізація виборчих кампаній у західних країнах відбувається в умовах, коли вибори не розглядаються більшістю виборців як екстраординарна подія, здатна різко й кардинально погіршити або поліпшити їхнє становище. Інша справа в перехідних країнах. Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст., політична еліта цілеспрямовано впроваджувала в масову свідомість есхатологічне уявлення про доленосність виборів.

Як вважає Н. Поливаєва, зростання соціальної дистанції між елітою та масою стимулює першу до більш тотального маніпулювання свідомістю останньої. Зменшення ж цієї дистанції призводить до зниження потреби владних структур у системному маніпулюванні масовою свідомістю [10].

Чому ж люди так легко піддаються маніпулюванню? Як відзначає Й. Шумпетер, більшість людей не схильна витратити на вивчення політичних проблем багато зусиль, і пересічний громадянин відводить політиці менше часу, ніж на партію у бридж. Все це пояснює типову ситуацію: як тільки звичайний громадянин починає розмірковувати про політику, він опускається на більш низький рівень розумової діяльності, оскільки в політиці він некомпетентний, його мислення стає асоціативним й афективним, і в результаті «людина знову стає дикуном» [11].

Багато відомих учених є активними супротивниками використання маніпулятивних технологій ЗМІ. Наприклад, Е. Фромм наполягав на тому, щоб «заборонити всі методи «промивання мізків», використовувані в промисловій рекламі та політичній пропаганді» [12].

Як же можна протидіяти політичному маніпулюванню суспільною свідомістю? Уявляється, що це можливе тільки тоді, коли буде підвищуватися політична культура українського суспільства, буде вдосконалене виборче законодавство, посилений суспільний контроль за виборами.

Доводиться визнати, що досягти цього не вдасться швидко і просто. Темпи вирішення даної проблеми значно поступаються темпу зростання кількості різноманітних технологій політичного

маніпулювання, оскільки вибори в Україні відбуваються частіше, ніж ухвалюються закони, що регламентують порушення на виборах.

Передусім варто вдосконалити виборче законодавство, яке чітко визначатиме відповідальність за всі види порушень у ході виборчого процесу. Напередодні чергових виборів в Україні видно, як учасники виборчої кампанії нехтують законами, в результаті чого вибори перетворюються на сумнівний захід.

Як вважає В. Фальков, «у такій ситуації закон повинен не тільки не відставати від застосування технологій «чорного піару», а й попереджати їхню появу. Оскільки органи влади мають менше часу на припинення порушень закону, ніж політтехнологи на його порушення, тут необхідно застосовувати не кількісні принципи, а якісні. Всі поправки до законодавства про вибори повинні розроблятися з урахуванням сучасних наукових досліджень і досвіду сучасних політичних організацій, які займаються виборами. Такі редакції законів повинні містити відповідальність не тільки за види порушень на виборах, здійснювані сьогодні, але й за ті види технологій «чорного піару», застосування яких можна припустити» [13].

Таким чином, можна зробити висновок про те, як надзвичайно актуально в рамках теорії політичної науки досліджувати не тільки технології політичного маніпулювання, а й здійснювати пошук ефективних шляхів протидії маніпулюванню свідомістю й вибором громадян, обґрунтовувати теоретичні положення й практичні рекомендації органам державної влади й місцевого самоврядування, виборчим комісіям, кандидатам, партіям і виборцям з боротьби із застосуванням технологій політичного маніпулювання та подолання наслідків їхнього застосування.

Звичайно ж, для протидії політичному маніпулюванню одних змін виборчого законодавства недостатньо. Важливе значення має рівень політичної культури українського суспільства, який варто підвищувати через механізми політичної соціалізації. Одним з таких механізмів є викладання соціально-політичних дисциплін у середніх і вищих навчальних закладах, спеціальні телевізійні й радіопрोगрами, у яких би роз'яснювалися права громадян, у тому числі як виборців, розкривалися прийоми та методи технологій політичного маніпулювання.

1. Пугачев В. П. Информационный тоталитаризм как перспектива либеральной демократии в XXI веке // На рубеже веков. – 1997. - № 4. – С.45-54. 2. Томенко Н.: Генпрокуратура должна рассмотреть дело о подкупе избирателей В. Януковичем [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.liga.net/conf/Elect2004/news.asp?id=123502&t=n>. 3. Котельникова Ю. А. Технологии «черного ПР» в избирательных кампаниях: теоретико-методологический анализ : автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / Ю.А. Котельникова. – М., 2006. – С.6. 4. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект / В. В. Недбай. – О.: Фенікс. – С.144. 5. Шипова А. В. Манипулирование сознанием и его специфика в современном обществе: автореф. дис... канд. фил. наук : спец.09.00.11 – Социальная философия / А. В. Шипова. – Ставрополь, 2007. – С.11. 6. Там само. 7. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект / В. В. Недбай. – О.: Фенікс. – С. С.144. 8. Бритков В. Б., Дубовский С.В. Информационные технологии в национальном и мировом развитии // Общественные науки и современность. – 2000. - № 1. – С.146-150. 9. Пугачев В. П. Информационная власть и демократия // Общественные науки и современность. – 1999. - № 4. – С.74. 10. Поливаева Н. П. Политическое сознание в условиях трансформации российского общества: автореф. дис... д. полит. наук : спец.23.00.023 - – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / Н.П. Поливаева. – М., 2008. – С.16. 11. Шумпетер Й. Капитализм, социализм, демократия / Й. Шумпетер. – М., 1995. – С.346-348. 12. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм – М., 1990. – С.87. 13. Фальков В. Н. Совершенствование правового регулирования предвыборной агитации в Российской Федерации: автореф. дис.... к. ю. н.: спец. 12.00.02 0 конституционное право; муниципальное право / В. Н. Фальков. – Тюмень, 2003. – С.7.